

ғұламаның қолынан келер қасиет екендігін біз жақсы білеміз. Кеңестік «қырғынның қанды келсабына» түсетіндігін сезсе де, атын атауға тыйым салған Қожа Ахмет Яссауи мұрасы туралы зерттеу жазуы – профессор Құдайберген Жұбановтың өз заманынан озық туған дара құбылыс екендігін танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Наджип А.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – Москва, 1989. – 245 с.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
3. Боровков // Советское востоковедение V том. – Москва: Изд. Акад. наук СССР, 1948 г. Ленинград. – С. 338.

GTAMP 16.21.55

ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРОФЕССОРЫ

А.Қ. ЖҰБАНОВ

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада «Ұлы дала тұлғалары» атты сериямен 2013 жылы ҚР БҒМ ҒК тапсырмасымен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында баспадан шыққан «Құдайберген Жұбанов» атты кітаптың құрылымы мен жеке тарауларының қысқаша мазмұны қарастырылады.

Түйін сөздер: фонетика, морфология, синтаксис, терминология, орфография, ономастика.

Аннотация. В статье рассматриваются структура и содержание отдельных глав книги «Құдайберген Жұбанов», изданной в 2013 году Институтом языкознания им. А.Байтұрсынова по поручению комитета науки МОН РК по серий «Жизнь замечательных людей» (ЖЗЛ).

Ключевые слова: фонетика, морфология, синтаксис, терминология, орфография, ономастика.

Annotation. The article discusses the structure and content of individual chapters of the book “Kudaydergen Zhubanov”, published in 2013 by the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov on behalf of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan on the series “Life of remarkable people” (ZhZL).

Key words: phonetics, morphology, syntax, terminology, spelling, onomastics.

Құдайберген Қуанұлы Жұбанов – Ақтөбе өңірінің ағартушысы, мәдениет және қоғам қайраткері, қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштарының бірі бола жүріп, қазақ филологиясының тұңғыш профессоры атанды. ҚазПИ-де лекция оқып, кафедра меңгерушісі, кейін декан қызметтерін атқара жүріп, КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалындағы

лингвистика секторының меңгерушісі (қазіргі Тіл білімі институты), «Қазақ тілінің академиялық сөздігінің» бас редакторы, Қазақ КСР Халық ағарту комиссариаты жанындағы әдістеме, бағдарлама, оқу құралдары секторының меңгерушісі, Мемлекеттік термин комиссиясының төрағасы, термин комиссиясы бюллетенінің редакторы, «Ауыл мұғалімі» журналының бас редакторы, Халық ағарту комиссариаты коллегиясының мүшесі, Ұлттар мәдениеті институты Ғылыми кеңесінің мүшесі болып, бірнеше жұмысты бірдей атқарған ғалым. Бірнеше ғылыми зерттеу институты атқаратын міндеттерін Қ.Жұбановтың бір өзінің арқалауы – ғалымның өз халқы үшін жан аямай еңбек етуіне байланысты болса, екінші жағынан, ол кезде Қ.Жұбановтай оқыған әрі тума таланттардың тапшылығынан да деуге болар.

1937 жылдың күзінен 1957 жылдың күзіне дейін жиырма жыл бойы нақақ қараланып, аты аталмай келген ғалымның жоғын іздеуге, оны халқына қайта табыстыруға мұрындық болған елеулі бір үндеу – академиктер М.Әуезов пен І.Кеңесбаевтың «Қазақ лингвистикасының негізін салушы» («Основоположник казахской лингвистики») атты мақаласы болды [1].

Қ.Жұбановты қайта тану ісін оның туған інісі, академик Ахмет Жұбанов, академик М.Қаратаев, А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев, М.Балақаев, Р.Сыздық, Ә.Қайдар және т.б. бастап, ғылымдағы жас буын одан әрі жалғастырды. Алғашында қазақ тіл білімінің негізін қалаушының бірі деп аталған Қ.Жұбановтың кейіннен сол ғылымның теориялық негізін салған бірегей оқымысты екені анықталды. Одан әрі Қ.Жұбановтың тек қазақ тілінің аясымен шектелмей, ана тіліміздің тарихын зерделеу арқылы түркология әлеміне қалам сілтеген ғалым екені де мойындалды. Зерттеу жұмыстары одан әрі тереңдей түскенде Қ.Жұбановтың тек түркология аясында ғана қалып қойған зерттеуші емес, әлемдік тіл біліміне де құлаш ұрып, үндіеуропа тіл білімі мен шығыстануды, яғни ориенталистиканы ұштастыра білген ғалым екендігі дәлелденді.

Осы орайда қазақ тілін зерттеуге атсалысқан ғалымдарды құрмет тұтып, ұлықтаудан танбаған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ҚР БҒМ Ғылым комитетінің тапсырысымен «Ұлы дала тұлғалары» атты кітаптар топтамасын дайындауды қолға алды.

«Ұлы дала тұлғалары» атты сериямен дайындалған Қ.Жұбановқа арналған бұл кітаптың (Жауапты редакторлар: филол.ғ.д., профессор А.Қ.Жұбанов, филол.ғ.к., доцент С.Құлманов) «Өмір өткелдері» атты бірінші тарауында зейінді шәкірттің жігерлі жұмысының арқасында тұңғыш аспирант, профессор атануына, тұғырлы тұлға ретінде қалыптасуына тамыры тереңде жатқан тектілігі мен ағартушы әкенің себеп болғандығы баяндалып, қайраткер қызметі құжаттар тілімен сөйлетілді [2]. Аталған тарауды жазу

барысында алғашқы жұбановтанушы, академик Р.Сыздықтың [3] және К.Кенжебаев пен Ә.Оралбайдың [4] еңбектері пайдаланылды.

Проф. Қ.Жұбановтың қазақ тілін зерттеуге қатысты салаларына қосқан үлесінің бүгінгі күні қазақ тіл біліміндегі ғылыми құндылығы мен маңызы бұл еңбекте қазіргі лингвистиканың даму деңгейі тұрғысынан зерделенді. Әсіресе, Қ.Жұбановтың 1929 жылғы латын қарпіне негізделген әліпбиге бірқатар өзгерістер енгізіп, қазақ жазуын жетілдіруді, оны жұршылыққа тез меңгертіп, сауаттандыруды мақсат еткен әрекеті өзінің өміршендігін танытып, бүгінгі таңда тілші қауымның ғана емес, жалпы қоғамның жұмыла қатысатын мемлекеттік деңгейдегі ісіне айналып отыр. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру ісі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында түпкілікті зерттеліп, оның әдістемелік, психологиялық, экономикалық, саяси жақтары сарапталды деуге болады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе...», – деп, бұл мәселеге нүкте қойып берді. Латын әліпбиін қолдану, оны жетілдіру ісін ыждағаттықпен қолға алуы проф. Қ.Жұбановтың мемлекеттік деңгейдегі мәселелерді көрегендікпен болжай білген қайраткерлігінің тағы бір айғағы деп санаймыз.

Профессор Қ.Жұбановтың қамшының сабындай қысқа ғұмырында қалдырып кеткен мұраларына тереңірек үңіле қарап, қазіргі тіл білімінің даму бағыт-бағдары, ұстанып отырған концепциялары тұрғысынан көз тастасақ, бүгінгі ғылыми ой-тұжырымдардың Қ.Жұбанов еңбектерінде «мен мұңдалап» жатқандығын аңғарамыз. Осы орайда көпшілік қауымға ұсынылып отырған кітаптың «Соны сүрлеу» атты тарауы Құдайберген Қуанұлының ғылыми мұрасының қазіргі ғылымдағы маңызы мен жалғастығына арналды. Қ.Жұбанов еңбектеріндегі функционалды грамматика нышандары сипатталып, статоллингвистика, паралингвистика, психоллингвистика, гендерлік, әлеуметтік, коммуникативті-прагматикалық лингвистика, стилистика, тіл мәдениеті салаларына қатысты ой-тұжырымдары бүгінгі тіл білімінің теориялық жетістіктері деңгейінде жаңа қырынан қарастырылды. Ғалымның теориялық концепциялары мен танымдық тереңдігінен туындаған ғылымдағы сабақтастық сарынының қазіргі тілді зерттеудегі тілді тұтынушының жан-дүниесімен, күнделікті әрекетімен тығыз байланыста сипаттайтын лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б. бағытта өрбуіне барынша мән берілді.

Қ.Жұбановтың көрнекті лингвист-ғалым бола отырып, көркем әдебиет мұхитына сүңгіп («Көркемдікті көздеген көреген көз», «Абай – қазақ әдебиетінің классигі», «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы (тіл мен тарих деректері)», «Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» кітабы туралы»), публицистика айдынында жүзгені («Қараңғыға «Ай»

туғызған қаламгер»), оқыту әлемінде шарықтағандығы («Оқыту мен оқулық: педагогтік пайымдау»), аудармашылық өнері («Тәлімгер тілмаш»), драматургтік, ақындық, суретшілік, оюшылық қабілеті туралы («Құдай берсе, құлай береді») «Сегіз қырлы, бір сырлы» атты тарау кеңінен сыр шертеді. Осы жерде тарауларға тағылған атаулар Құдайберген Қуанұлының өз сөздерінен және Құдайберген Қуанұлына қатысты айтқан ғалымдар сөздерінен алынғандығын айта кеткіміз келеді.

ҚР ҰҒА академиктері – Р.Сыздық пен Ө.Айтбай, филология ғылымдарының докторлары, профессорлар – Т.Жанұзақов, педагогика ғылымдарының докторы, профессор – Ф.Оразбаева, З.М.Базарбаева, Ж.Манкеева, Н.Уәли және т.б. зерттеушілердің қаламынан туған «Ұлы дала тұлғалары» атты топтаманың проф. Қ.Жұбановқа арналған бұл кітабы тұғырлы тұлғаны ұлықтаудағы тағы бір үлкен дүние ретінде көпшіліктің көңілінен шығады деп сенеміз.

Әрине, Қ.Жұбановтың ғалымдық, әдіскерлік, көсемсөздік және т.б. қырларын бұл кітап толық ашып береді деп айта алмаймыз. Өйткені, проф. Қ.Жұбановтың артында қалдырған ғылыми мұралары – әлсін-әлсін қайта оралып отыруды қажет ететін, әр оралған сайын жаңара, жасара беретін өміршең дүниелер және олардың әрбіріне тереңдей үңілген сайын қазіргі тіл білімінің деңгейіне сай келетін, тіпті әлі де шешімі табыла қоймаған мәселелердің кілті іспетті ой-тұжырымдардың тұнып тұрғандығын аңғаруға болады. Ғалымның тілдік материалдарды жалаң алып қарастырмай, оны сол кездегі тілге қатысы бар мәселелермен, әлеуметтік, мәдени жағдайлармен байланыстыра, сабақтастыра отырып зерделеуі, яғни тілді мәдениеттің өлшеуіші деп тануы, тілдің өркендеуін дамуымыздың басты өлшеміне балауы, кейінгі тілші-ғалымдарымызға үлгі боларлықтай. Сондықтан ғалымның ғылымдағы ғұмыры әрі қарай зерттеле бермек, жұбановтану жалғаса бермек. Осы тұста «Өшпес мұра» тарауында ғалымның еңбектері туралы қорғалған диссертацияларға шолу жасалып, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті жанындағы «Жұбановтану» ғылыми зертханасының қызметі баяндалды.

Бұл кітаптың «Жұбановтар жұлдызы» тарауы, атынан көрініп тұрғандай, профессор Құдайберген Жұбановтың дарыны дарып, қазақ халқының ғылымы мен мәдениетінің төрінде есімдері шоқ жұлдыздай жарқыраған Жұбановтар әулетіне арналды. Ал соңғы «Есімі ел есінде» тарауында абзал азамат, ұлтын сүйген ұлағатты ұл – Қ.Жұбановтың азаматтық тұлғасын көзкөргендер қаламы арқылы келер ұрпаққа таныту мақсаты көзделді.

«Қазақта «біртуар» деген сөз бар, ал ғылым тілінде өте сирек кездесетін құбылысты немесе аса көрнекті, елден ерекше туған адамды феномен дейді. Қазақтың «біртуары» – сол феномен! Құдайберген Жұбанов өзінің табиғат берген бітімімен, білім-парасатымен елден

ерек тұрған біртуар жан болған. Ең алдымен оның үлкен талант иесі болғанын айту керек. Жақсы ғалым болу үшін де тынымсыз еңбекпен қоса, табиғи қабілет те қажет-ау, Құдайбергеннің бар-жоғы екі-үш жыл орыс кластарында тиіп-қашып оқып, ғылыми еңбектерін таза орыс тілінде жазатын дәрежеде болуы, небары екі-үш жыл Ленинградта оқып, неміс, моңғол, грузин, чуваш, коми тілдерін едәуір меңгеріп алуы, ұзын-ырғасы екі жылдай медреседе оқып, араб, парсы, шағатай, түрік, татар, башқұрт тілдерін игеріп кетуі, тіпті жапон тілін үйрене бастауы осы қабілеттің күші болар» [3]. Алайда жапон тілін меңгерсем деген мақсатына ғалым, өкінішке қарай, жете алмады.

Асқан тұңғық ғалымдығымен, инемен құдық қазғандай һәм «ақырын жүріп, анық басқан» ұстаздығымен қатар Алла нәсіп еткен журналистік, ақындық, суретшілік қабілеті, музыка зерттеушісі, психолог, әлеуметтанушы, білікті ұйымдастырушы, полиглот болғандығы, қайраткерлігі Қ.Жұбанов тұлғасын асқақтата танытады. Қ.Жұбанов жайлы естеліктерден оның түр-бейнесінің сұлулығы мен жүрегінің кіршіксіз тазалығы үйлескен, мінезі сабырлы да байсалды, ұлық бола тұра, кішілік пен кісілік танытатын қарапайым, әрқашан адалдық жолын ұстанған жан болғандығын, абзал жанның азаматтық тұлғасын байқаймыз. Бұл кітаптың айтпағы да осы болатын.

Алайда ... тілінің табиғатын таныта жүріп, ұлтының тірлігіне уайым қылған қайраткер ғұмырының қысқа болғандығы қынжылтады қазағымды. Астана қаласында өткен ғалымның 100 жылдық мерейтойында сөз сөйлеген көркем әдебиетіміздің көрнекті тұлғасы, қоғам қайраткері Ә.Кекілбайұлы былай деген болатын: «... Оның бойында бір басына жетерлік ондаған адамды айрықша көзге түсіре алатындай ерекше іс-қабілет пен таланты бар, әрі *тілші*, әрі *әдебиетші*, әрі *өнертанушы*, әрі *тарихшы*, әрі *жазушы*, әрі *суретші*, әрі *шебер*, әрі *әдіскер*, әрі *педагог*, әрі *ұйымдастырушы*, әрі *суреткер*, әрі *сазгер*. Бұл жайсаңды ерте жоғалтқаннан біздің ұлтымыздың ұтылған ұпайын санап шығудың өзі мүмкін емес», – деп Құдайберген Қуанұлының бар болмысы мен қабілет-қасиетін ағынан жарыла жайып салады [5, 30-34-бб.].

Профессор Қ.Жұбановтың тіл ғылымына қатысты бізге жеткен еңбектері бойынша он шақты диссертация қорғалып, жүзден астам мақала жарияланып, ғалымның ойтұжырымдары бүгінгі ғылым тұрғысынан зерделеніп жатыр, ғалымның мерейтойларына арналған конференцияларда баяндалуда. «Жұбановтану» атты теңіздің тереңдігіне бойлау ісі әлі де әрі қарай жалғасын таба бермек. Алайда ... *бізге жетпеген*, атаулары ғана белгілі еңбектері туралы өкінішпен сөз қозғауға тура келеді.

Академик Р.Сыздықтың материалдары бойынша, профессор Қ.Жұбанов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген жалпы атпен он сериялы еңбек дайындаған. Соның екі сериясы ғана баспадан шығып үлгерген, қалған 8 сериясы баспаға тапсырылғанымен, «халық

жауының» еңбегі ретінде жойылып жіберілген [3]. Оларды іздеп тауып, жұршылыққа ұсыну кейінгі зерттеуші буынның алдындағы азаматтық міндет, ғалымдық борыш деп білеміз. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының қаламынан туған «Ұлы дала тұлғалары» атты топтамамен дайындалған Қ.Жұбановқа арналған бұл ұжымдық еңбек – ғалымдық борыштың, азаматтық міндеттің теңізге тамған тамшыдай өтеуі, ғылыми ізденістің нәтижесі!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М., Кенесбаев І. Қазақ лингвистикасының негізін салушы // «Қазақстан мұғалімі – Учитель Казахстана», 1957 жылғы 5 желтоқсан.
2. Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған филол.ғ.д., профессор М.Малбақов. – Алматы: «Шафран» ЖШС, 2013. – 528 бет. (Ұлы дала тұлғалары).
3. Сыздық Р. Ғалым-азамат (Профессор Құдайберген Жұбанов туралы). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. –68 бет
4. Кенжебаев К., Оралбай Ә. Құдайберген Жұбанов. Деректі ғұмырнама. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 280 бет.
5. Кекілбайұлы Ә. Ұлттық руханиятымыздың өзегі // Қ.Жұбановтың 100 жылдығына арналған «Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Астана, 1999. –30-34-бб.

ГТАМР 16.21.55

ЕСЕТ ҚҰДАЙБЕРГЕНҰЛЫ ЖҰБАНОВ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ӨЗІНДІК ОРНЫ БАР ТҰЛҒАЛАРДЫҢ БІРІ

А.Қ. ЖҰБАНОВ

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада белгілі филолог-ғалым Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың өткен өмірі мен ғылыми зерттеулері қысқаша сөз болады. Ғалымның тіл білімінің фольклортану, мәтінтану, лингвостилистика салаларының қалыптасып, дамуына қосқан үлесі жайлы айтылады.

Тірек сөздер: лингвостилистика, әдеби тіл, эпос, мәтінтану, термин, ұғым, төбетіл, фольклор тілі.

Аннотация. В статье в краткой форме идет речь о жизни и о научно-исследовательской работе д.ф.н., профессора Есета Кудайбергеновича Жубанова. Рассказывается о заслугах ученого в области фольклороведения, текстоведения и в области формирования лингвостилистики казахского языка.